

21. Юркова О. Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999.
22. Веремчук А.П. Теоретичні основи виховання у працях М.С. Грушевського. – Рівне, 1998.
23. Пиріг Р.Я. Життя М.С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993.
24. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996.
25. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999.
26. Plokhy S. *Untaking Imperial Russia*. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto; Buffalo; London, 2005.
27. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005.
28. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський. – К., 2007.
29. Новацький Р., Тельвак В. Михайло Грушевський на тлі доби. Перша частина. – Дрогобич; Ороле, 2008.
30. Яневський Д.Б. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. – Х., 2010.
31. Верстюк В., Пиріг Р. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996.
32. Хорунжий Ю.М. Вірую: Роман. – К., 2001.
33. Мельниченко В. Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55». – М., 2005.
34. Мельниченко В. Прапор України на Арбаті. – М., 2004.
35. Мельниченко І. Исторический портрет в сине-желтом интерьере. – К., 2004.
36. Adamski L. *Nacjonalista postępowy. Mychajlo Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*. – Warszawa, 2011.
37. Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996.

Telvak V.V. Monographic Hrushevskiana: Attempt to Summarize. The attempt to summarize the wide range of monographic literature dedicated to Mychajlo Hrushevski's life and activity, that appeared during 30-th years of the XX – the beginning of the XXI centuries has been made in the article.

Key words: Mychajlo Hrushevski, reception, Hrushevskiana

В. В. Масненко

КОНСЕРВАТИВНА ПАРАДИГМА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ: ВІЗІЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО*

Проаналізовано консервативну концепцію українського націогенезу В. Липинського. Її основоположними пунктами були визначальна роль держави та еліти у цьому процесі, заперечення початкової демократичної фази становлення національних спільнот, особлива вага ідеалізму та релігійної свідомості, громадянського усвідомлення її політично-територіальної основи, визначальне націотворче значення консервативних елементів.

Ключові слова: націотворення, В. Липинський, консервативна парадигма націогенезу, національна свідомість, українська нація

Модерне націотворення XIX – початку XX ст. потребувало адекватного наукового чи, принаймні, наукоподібного, пояснення та, що важливіше, конструювання національних процесів. У межах такого осмислення досить виразно окреслилося три інтелектуальні парадигми: консервативна, ліберальна та націократична. Лінія розмежування між ними проходила у визначенні пріоритету етнодержавницької складової, яка вважалася вихідним пунктом для розгортання процесу націогенезу: держава, особа або етнос (нація). В осмисленні українського випадку націотворення, як відомо, не бракувало народницьких – ліберальних, або націократичних концепцій. Однак як продемонстрував соціальний досвід (особливо під час визвольних змагань 1917–1921 рр.), у більшості випадків вони виявилися неспроможними на продуктивне моделювання націогенезу. Не таким поширеним на той час було консервативне бачення перспектив творення української модерної на-

ції. Хоч менший суспільний інтерес зовсім не означав, що такі концепції менш продуктивні. Навпаки, консервативний дискурс виявився доволі спроможним до адекватного відображення модерного націотворення.

В межах запропонованої розвідки спробуємо довести правомірність цієї тези, на прикладі аналізу націологічної концепції В. Липинського. Погляди цього консервативного мислителя на творення нації вже неодноразово були предметом студіювання українських дослідників. Різні аспекти проблеми розглядалися у працях І. Лисяка-Рудницького [1], О. Майбороди [2], І. Кресіної [3], К. Галушка [4, 159–161], Ю. Вільчинського [5], І. Каневської [6], В. Масненка [7–8] та ін.

В. Липинському належить особі місце в осмисленні загальних теоретичних проблем націотворення (націогенезу), з особливою увагою саме до українського випадку. Його, значною мірою, піонерна роль показова, з огляду на те, що він не тільки запропонував оригінальну наукову інтерпретацію цього явища, але й своєю науковою та політичною діяльністю впливав на розвиток національної свідомості сучасного йому українського суспільства. Що характерно, цей вплив був усвідомлений самим мислителем, тобто, здійснювався ним ціленаправлено. Проте, така екзистенційна присутність в історичному потоці не заважала В. Липинському доволі адекватно оцінювати минуле та сучасне суспільне життя. Варто враховувати, що його концепція не мала вузького націознавчого спрямування. Хоч нація в її обсязі й займає визначальне місце, вона не лишається поодиноким предметом студіювання, а, радше, – вихідним пунктом для найширших історичних, соціологічних, політологічних досліджень, результати яких, зрештою, виходять у площину реальної політики та певних моделей державно-політичного життя.

Передовсім, треба визнати помітну еволюцію наукового дискурсу дослідника щодо застосування поняття «нація». Цілком можна погодитися з висновком Л. Біласа, що цей термін став переважати щойно після Першої світової війни і вже домінував у дослідженнях 1920-х рр. [9, XLIV–XLV]. Отже, В. Липинський доволі оперативно відреагував на нові явища суспільного буття й долучився до гурту тих українських науковців (О. Бочковський, В. Старосольський та ін.), які започаткували вітчизняний напрям націологічних досліджень. Останні щойно стверджувалися в європейській науковій практиці.

Далі варто звернути увагу на те, що концепція нації В. Липинського мала виразний елітарно-державницький характер. Замість теорії «плебейської нації» М. Драгоманова, він запропонував концепцію «аристократичної нації» (це при тому, що В. Липинський досить високо цінував теоретичну спадщину останнього). Поняття Нації (у більшості випадків подається з великої літери) як органічна цілість, що постає у межах Держави, В. Липинським протиставлялося поняттю «нації» (варіант: місцеві «нації», «екстериторіальні нації», «дейнецько-опришківська нація») – втіленню містечкової етнічної, партійної чи релігійної обмеженості (партикулярності). У «Листах до братів-хліборобів» мислитель певним чином ототожнював поняття Нації з поняттям Держави. Він наголошував: «Нація для нас – це всі мешканці нашої Землі і всі громадяне даної держави, а не “пролетаріат” і не мова, віра, племя» [10, XIII]. Наведене по суті етатистське розуміння нації, не варто сприймати у буквальному смислі, тобто, розглядати націю як кінцевий продукт держави (як це пропонує розуміти, зокрема Ю. Вільчинський – «через державу до нації» (спочатку буває держава, а потім нація)) [5, 96]. Насправді більш відповідну думку запропонував

О. Майборода, який цілком слушно зауважив, що з'ясована В. Липинським, взаємозалежність між нацією та громадянством передбачає умовою появи нації не обов'язково вже створену державу, а хоча б прагнення до неї, тобто, те, що сам він називав «національними аспіраціями» [2]. Зрештою, В. Липинський вважав за можливе називати нацією продукт складного взаємовідношення держави і громадянства [10, 387]. Таку ситуацію мислитель пояснював тим, що «Нація – це, перш за все, єдність духовна, культурно-історична. Значить для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній Державі. Нація – єдність духовна – родиться завжди від Держави – єдності територіально-політичної – а не навпаки» [11, 65].

Одночасно нація для В. Липинського – й суто психологічна категорія: «В основі поняття нації, – вважав мислитель, – лежить містичне ядро. Скільки-б ми прикмет нації – як мова, культура, література, територія, раса і т. д. – не вичисляли і не аналізували все в кінці кінців дійдемо до того чогось невідомого, до того, що прийнято звати “душею” нації» [10, 83]. При цьому, він погоджувався з переважаючою думкою більшості науковців, що довести факт існування нації раціоналістичними методами неможливо. Виходячи з такого визначення нації, зростає значення національної свідомості. Крім того, В. Липинський по суті пропонував екзистенціональне розуміння нації. Нація для нього – своєрідний живий організм, який народжується, вириває, розвивається і, зрештою, гине: «Нації, як вчить історія, не вічні, вони мають свій початок, період довгого або короткого життя, і свою смерть» [10, 209]. І ще таке: «Але нації, так як і люде, умирають. Одні живуть довше, другі коротше, в залежності од їх громадянської моралі, од їх гігієни національного життя» [10, 229]. Такий підхід підсилювався психологічно-антропологічним трактуванням: «Українська Нація не поза нами, а в нас самих. Вона твориться повсякчасно творчою працею кожного з нас» [10, 115]. Для становлення національної спільноти важливу роль відігравала спільна рефлексія емоційно забарвлених екзистенційно важливих моментів буття. Мислитель переконував свого читача у тому, що «Нації творяться перемогами, або нещастями психологічно спільними для всіх членів одного національного колективу» [10, 16].

Можна погодитися з думкою О. Майбороди щодо еволюції націологічної концепції В. Липинського, яку він виявив шляхом аналізу розуміння останнім поняття «нації» в окремих частинах «Листів до братів-хліборобів», написаних різного часу. Звертається увага, що у більш ранній, – другій – частині праці присутня перевага етнологічного розуміння соціального субстрату, якому належить стати нацією. На користь такої оцінки наводиться наступний вислів В. Липинського: «Ми маємо надзвичайно здібну, сильну, здорову народню масу з окремою мовою, окремою своєрідною культурою, масу, що компактно живе на точно означеній території. Маємо, отже, основні статичні елементи нації, які в теорії завжди можуть служити підставою для бажання перетворити їх в елементи динамічні: для сформування з нашої несвідомої етнографічної маси свідомої та зорганізованої державної нації (курсив наш. – В. М.)» [10, 68]. Зауважимо, що для В. Липинського обов'язковою передумовою націотворення була й культурна спільність. Справді, він вважав: «Без культури нема нації, без традиції нема культури. Без об'єднуючої спільної традиції і спільної культури не може існувати група людей, біля якої має об'єднатися і зорганізуватися нація» [10, 70].

На доповнення до цих статичних елементів нації (в основному етнічного походження), В. Липинський

поступово почав формулювати обриси політичної громадянської складової нації, які, на його переконання, є продуктом «історичного процесу соціального життя даного колективу». На ці думки також звертав увагу О. Майборода, тому дозволимо навести їх і собі. Для розуміння поняття нації як окремого, індивідуального, живого, життєздатного, з покоління в покоління переходячого твору людського співжиття В. Липинським було запропоновано наступну формулу: «Нація єсть формацією не тільки взагалі історії, а історичного наростання і розвитку серед певного етнічно-відмінного колективу іменно конструктивних, а не деструктивних, іменно організуючих а не руйнівних політичних вартостей» [10, 129]. І далі: «Доки такий людський колектив фізично існує і доки він на підставі оцієї вродженої йому зовнішньої подібності, на яку складається звичайно розговорна мова, спільна територія, зближений фізичний тип, характер і т. д., розвиває в собі свої власні індивідуальні об'єднуючі і організуючі політичні вартості – доги істнує, живе і розвивається нація» [10, 130].

Звертає на себе увагу та обставина, що В. Липинський досить виразно демонстрував розуміння альтернативності та ситуативності процесу націотворення. На його переконання, наявність «об'єктивних даних», – вказаних вище статичних елементів нації, – не забезпечували автоматичного успішного завершення «національного проекту». Він писав: «Хоч матеріальний розвиток України війшов тепер у таку стадію, що наша етнографічна маса мусить бути зорганізована в модерну європейську націю, але чи зорганізується вона в націю українську чи в націю російську, а почасти в націю польську – це залежить тільки від індивідуальної моральної вартості тих груп, що у нас ці відмінні національні ідеології ширять» [10, 18]. Отже, йому не був притаманний теологічний погляд на націогенез, у тому числі й на український

У післяреволюційний період В. Липинський рішуче відкидав німецьке та французьке розуміння нації (точніше «хаотичну мішанину німецького і французького (в додаток ще в поганих польських та російських переробках)») як цілком непридатні для української ситуації. Пояснювалось таке несприйняття специфікою українського націогенезу. Німецьке розуміння нації, оберте на племінних підставах, на концепції спільного расового походження та зведенні поняття нації до «факту природничого», в українських умовах виглядало, на думку мислителя, або абсурдом, або «політичним шарлатанством». В. Липинський тут же принагідно зазначав, що в часи своєї молодості сам притримувався концепції М. Грушевського, обертої на «німецькій національній ідеології» (подібне зізнання підтверджує еволюцію його націологічної концепції). Французьке розуміння нації, основане на «вільному самоозначуванні», на перенесенні нації до сфери «свободи сумління», або «ідеологічного факту» в українській ситуації обернулося б анархією та перемогою «самоозначення візантійсько-православно-всеросійського або римсько-католицько-польського». Натомість він вважав прийнятним розуміння нації, наближене до англійського. Українська нація для нього виглядала так: «Українським єсть і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі і що тим самим стало частиною України, без огляду на його племінне чи культурне походження, на його “расову” чи “ідеологічну” генеалогію» [12, 53]. Таке розуміння нації як «факту політичного», з поширенням відповідної національної свідомості, може мати наслідком об'єднання різних частин України в одну національну – політичну й духову – цілість.

У післяреволюційний період також спостерігається посилення модерністського складника в націологіч-

ній концепції В. Липинського. Так, в листі до С. Шелухіна (10.09.1922 р.) він вказує на хибне положення нашої історіографії, «яко би держави і нації творить сам народ» [13, 133]. Далі йшлося про міграцію вказаних ідей і реалізацію їх через завоювання. На схильність В. Липинського до конструктивістського сприйняття нації вказує й К. Галушко. На думку останнього, найбільш явно ідея «спроєктованої нації» відчувається у його праці «Покликання варягів чи організація хліборобів?» [4, 161].

Ідеалістично-реалістичний спосіб мислення автора (за його визначенням) дозволяв уникати теоретичного детермінізму в дослідженні реальних процесів виникнення нації, реального націогенезу. Нація у такій системі координат поставала у «формі неоднородного і змінливого сполучення духових та матеріальних, і активних та пасивних сил – сполучення, *яке може жити, але може і умерти*» (курсив наш. – В. М.)» [10, 358]. У такій ситуації зростає вага суб'єктивного чинника, передусім, вільного вибору людей: «Бо коли у людей на Україні не буде суб'єктивного хотіння оцю свою націю творити, то ніякі об'єктивні, наукові закони нам стати нацією не допоможуть» [10, 116].

Мислитель постійно наголошував на такій важливій передумові становлення модерних націй, як поширення ідеалізму, духовних, релігійних цінностей. У «Листах до братів-хліборобів» містилося таке застереження (по суті певний духовний імператив): «Коли відродження нації відбувається без національного ідеалізму, без любови до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу, того романтичного захоплення образом нової волі й незалежності нації, що йшло в парі з відродженням усіх європейських народів, то в наслідок того з самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст. Остається тільки форма – мертва шкарлупина без зерна» [10, 15]. У листі до редакції львівської газети «Діло» – «“Нова Зоря” і ідеологія гетьманців» (9.07.1929 р.) – він звертав увагу українського громадянства на те, «щоб стати зрілою, державною нацією, необхідний державницький ідеалізм, опертий на релігії, на церкві, на вірі живій» [14, 444].

Консерватизм концепції В. Липинського посилювався його постійною увагою до проблеми національної еліти, провідної верстви у процесі творення нації. За образним висловом мислителя, роль дроздів, «на яких пасивне етнографічне тісто того колективу росте і перетворюється в активну націю», відіграють «Божії люди» нації – «національна аристократія». Це поняття він застосовував «для означення тієї групи найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманічами нації» [10, 131].

Він був переконаний, що «ніколи і нігде пасивні маси своїм числом ні одної нації ні держави не сотворили». Для українського випадку винятково важливе значення мав хліборобський клас. Тому в «Листах до братів-хліборобів» він так підсумував вагу цієї верстви: «Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тобто сотворити Українську Державу й Українську Націю» [10, 72]. У листі до редакції «Богословія» (17.12.1925 р.) В. Липинський також наголошував, «що без лицарських консервативних сил і без традиції, яку ці сили беруть та репрезентують, не може бути ні нації, ні національної Держави» [14, 218]. Звідси випливало досить своєрідне розуміння ним суті українсь-

кої справи, яке чітко відрізняло його позицію від переважаючого народницького бачення: «Українство по природі своїй єсть рухом верхів: активних елементів, прибуваючих з Заходу і активних елементів, що виділяються з народних мас та до перших прилучаються. Яко таке воно єсть рухом аристократичним: хотінням провідної верстви, а не народних мас» [10, XXIV].

Водночас мислитель постійно наголошував на потребі єдності національної еліти. Так, у листі до О. Андрієвського (3.08.1927 р.) він застерігав: «Нація, в якій верхи не мають почуття солідарності, не єсть нацією і не може мати держави» [14, 169]. Одним же з найпоказовіших маркерів консервативного бачення націотворення було те, що він категорично не погоджувався з тезою В. Старосольського, буцім поява модерної нації пов'язана з народженням сучасної демократії [10, 245–247]. У листі до М. Гехтера (16.09.1922 р.) В. Липинський писав, що оцінює як утопію ідеал демократії – українську народну республіку, «а демократичний метод організації нації, опертий на цій утопії, вважаю для нації нашої надзвичайно шкідливим» [14, 294]. Остання теза у «Листах до братів-хліборобів» отримала досить образне пояснення, коли мислитель порівнює націю з військовою колоною, яка під проводом новітньої демократії марширує «до світла, добра й поступу». При цьому рівняння в ній буде здійснюватися на «найтемніших і найзловніщих», оскільки у противному разі останні одразу скинуть провідників. Звідси короткою формулою політичної рівноваги нації, зорганізованої демократичними методами, є «компроміс між золотом і злобою та темнотою» [10, 22].

Дослідник належав до тих істориків, які не вважали націю утворенням лише модерного часу. У своїх історичних екскурсах щодо європейських, азіатських та американських націй, В. Липинський відшукував їхнє виникнення з початком органічного державного життя. Динаміка (генеза по-сучасному) нації передбачала існування різних її стадій: народність – нація в стадії нерозвиненій, примітивній нації, охлократичний та демократичний періоди існування нації і, нарешті, ідеальний варіант – класократично-монархічний період існування нації. У листі до С. Шелухіна він писав про націю «в потенції», яка ще не стала нацією фактичною, державною [13, 138]. За розгляду динаміки української нації, дослідник виділяв кілька етапів: руську націю за Княжо-Варяжської, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської діб та нову українську націю за доби Б. Хмельницького.

Важливою складовою національної концепції В. Липинського є також розрізнення «нації пануючої» та «нації поневоленої». Показово, що вони відрізняються якісно, а не тільки фактом свого політичного статусу. Перші, тобто, пануючі, мають вищу громадську мораль і організованість, а спираючись на останні, вони забезпечують власне панування. Проте, у цьому немає жорсткої природної детермінованості. Ситуація залежить від національної еліти: «Нація дотепер поневолена, з хвилиною появи серед неї матеріально сильною, добре зорганізованою та морально авторитетною національною аристократією, може стати нацією пануючою і навпаки» [10, 199]. В. Липинський також виділяє «нації поневолені» та «нації недержавні». Різниця між ними полягає у тому, що перші вже мають всі елементи потрібні для будови держави і відбудовують її відразу, з ослабленням чужоземного натиску, а останнім ще бракує сил для цього [10, 419].

Переходячи до розгляду національної свідомості в концепції В. Липинського, перш за все, слід виділити особливу увагу до її територіально-політичної форми.

Саме вона вповні відповідає його уявленням про природу нації. В рецепції мислителя: «Патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія – лежить в основі буття і могутності держав» [10, 375]. Ця основоположна формула сприймалася істориком як необхідна передумова виникнення органічної нації. Оглядаючи історичне минуле України, він приходив до невтішного висновку, що наші предки, за винятком одиниць, не мали свідомості своєї території [10, 376–377]. Подібна ситуація мала фатальні наслідки насамперед у сфері політичній, державотворчій: «Серед людей, які творили на Україні державу, не було українського патріотизму, тобто свідомості своєї української території» [10, 388]. Відповідно, для виправлення цієї історичної аномалії, В. Липинський пропонував практично безальтернативний вихід: «З територіяльної – політичної і патріотичної – форми національної свідомості може вирости Українська Держава і Українська Нація» [10, 417].

У загальних контурах національної свідомості дослідник виділяв її окремі складові. До них слід віднести і «правну свідомість», в основі якої лежить моральний авторитет національної аристократії [10, 190]. Цей аспект він розглядає в межах широкого явища політичної структури нації. Далі досить суттєвими для творіння нації є перемоги або нещастя, психологічно спільні для всіх членів одного національного колективу [10, 16]. У ширшому вимірі йдеться про обов'язковий компонент національної свідомості – історичну пам'ять. Вона сприймалася В. Липинським через призму континуїтету зі славетними предками, починаючи з творців Київської Русі: «Від наших батьків нас відділити не можна» [10, 31]. Історична «збірна пам'ять, власна традиція» як збереження досвіду політичного життя є складовою частиною політичної культури нації. Головними ознаками слабкої пам'яті нації є при цьому малий розвиток рідної історії, брак історичних легенд, брак пошани до предків, великий нахил до денационалізації й що найсуттєвіше – слабкість консерватизму [10, 353]. Останнє впливає з «неусвідомлення місцевим українським громадянством свого власного історичного досвіду». Реальністю є своєрідний дисконтинітет у розвитку історичної пам'яті української нації між різними періодами її існування. Так, досвід і традицію козаччини «треба було століттями одшукувати по архівам» [10, 444]. Регіональні відмінності у розвитку національної свідомості він пояснював станом консервативних елементів, наприклад, зауважуючи «брак на Наддніпрянщині тих основних для буття нації консервативних підстав, які вже єсть в Галичині» [14, 180]. Зрештою, всі складові національної свідомості, за В. Липинським, мають концентруватися в цілості, що «вже свідомо бореться за своє існування, за свій розвиток, за здійснення свого вже усвідомленого спільного національного хотіння» [10, 129].

Суттєвим здобутком В. Липинського щодо осмислення сутності національної свідомості було виокремлення в ній ірраціонального та раціонального рівнів. Несвідоме, містичне, ірраціональне виявляється на рівні вродженого інстинкту, у вигляді «ірраціональної волі бути собою» [10, 84]. Історик констатував той факт, що всі великі історичні європейські нації «перейшли через фазу персоналізації вродженого їм містичного ірраціонального почуття нації в образі так само містичного, так само ірраціонального по своєму походженню монархічного державного ладу» [10, 86]. І далі, вже стосовно української ситуації: «Ця наша національна свідомість, в своїй містичній ірраціональній суті не гір-

ша і не інша від національної свідомості всякої іншої великої європейської нації» [10, 88]. Джерело такого вияву свідомості, за образним висловом В. Липинського, слід шукати у «своїй крові». Принаймні про власний досвід він писав так: «Щасливий я, що з кровю предків одідичив вроджений, інстинктовний я нахил до українства – до боротьби за свою владу на своїй Землі. І тішуся врешті, що свідомості української не треба мені було черпати з книжок, доходити до неї шляхом раціоналістичним» [10, XXIX]. Свідомий, раціоналістичний рівень виявляється ж у царині політичного життя, в політичній умілості й організації: «Ми свідомо хочемо здійснити наше спільне українське підсвідоме національно-державницьке хотіння» [10, 84].

Окремої розмови заслуговує питання про творців та носіїв національної свідомості. Однією із засадничих тез В. Липинського була ідея про особливу роль аристократії – провідної верстви у формуванні національної свідомості. Він спеціально наголошував: «Колі попередні аристократії національної свідомості пасивним масам не дали, то охлократія цієї свідомості не витворює ніколи» [10, 279]. В історичних працях стосовно Хмельниччини він детально аналізував свідомість шляхти, спеціально наголошуючи, що «головно національною свідомістю... можна пояснити собі участь тієї палкішої частини шляхти в козацько-народному повстанні» [15, 95]. Причому саме «старшина повстанча», разом з Гетьманом, «свідомо й виразно прямувала до повного національного й державного унезалежнення України» [16, 55].

Водночас дослідника хвилювали проблеми поширення національної свідомості в широких народних масах, особливо у новітній час. Щодо сучасного йому рівня національної свідомості українців, оцінка В. Липинського виглядає досить амбівалентною, навіть з певною скептичною тональністю. Хоча, можливо, подібний підхід викликаний полемічною загостреністю його післяреволюційних писань. З одного боку, дослідник визнавав зростання національної свідомості під час війни та революції [10, 450]. Особливо його тішила «стихийна національна свідомість мас», яка виявилась під час надання влади П. Скоропадському. Подібна персоналізація національних змагань, на його думку, була «фактом усвідомлення собі нашої національної душі в тій формі, в якій ми поки що в стані її собі усвідомити» [10, 88]. Хоча, з іншого боку, він вважав непродуктивним поширювати «український націоналізм серед мас, які ще навіть поняття про націю не мають» [10, XVII]. Зокрема, оцінюючи перебіг і наслідки політики української в УСРР, В. Липинський висловлював сумнів, «щоб народні маси... мали стільки почуття національної честі і гордості, щоб вимагати від більшовицької влади виживання їхньої, національної української мови» [10, 446]. У підсумку, мислитель прийшов до висновку, що національна свідомість мусить радикально змінитися – матеріалістична програма в ній повинна уступити місце соціальному і національному ідеалізму [12, 52].

В цілому ж В. Липинським була сформульована оригінальна консервативна концепція націогенезу, основоположними пунктами якої були: визначальна роль Держави та еліти у цьому процесі, заперечення початкової демократичної фази становлення національних спільнот, особлива вага ідеалізму та релігійної свідомості, громадянського усвідомлення, її політично-територіальної основи, визначальне націотворче значення консервативних елементів. Фактично він запропонував проект модерної європейської нації як цілісної сис-

теми активної соціально-станової корпорації під патронатом держави. У межах націоналістичної концепції серйозна увага зверталася на становлення національної свідомості як вихідного пункту в творенні нації. Відтак, є всі підстави вестися мовою щодо еволюції націоналістичних поглядів В. Липинського у напрямі від прімордіалізму до конструктивізму (модернізму), хоч при цьому незмінними лишалися консервативні підвалини його націоналістичного мислення.

* Стаття написана на основі доповіді, виголошеної на конференції «Консерватизм у Центрально-східній Європі: історія, політика, ідеологія», яка відбулася у Кракові (травень 2009 р.). Публікується вперше.

1. Лисак-Рудницький І. Вячеслав Липинський // *Історичні есе*. – К., 1994. – Т. 2.
2. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення // *Політичний менеджмент*. – 2004. – № 5.
3. Кресіна І. Концепція української політичної нації у науковій спадщині В. Липинського // *В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення: Мат. Міжн. конф.* – Луцьк, 2007.
4. Галушко К.Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». – К., 2002.
5. Вільчинський Ю. В'ячеслав Липинський – до української нації через українську державу // *В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. / За ред. Я. Пеленського*. – К.; Філадельфія, 1994.
6. Каневська І. Порівняльний аналіз концепцій В. Липинського та О. Бочковського // *В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці...*
7. Масненко В.В. Проблема нації та національної свідомості у науковій теорії В'ячеслава Липинського // *Другі Яковлівські читання: Мат. наук. конф. пам'яті А. Яковліва (1872–1955)*. – Черкаси, 2002.
8. Масненко В.В. Націологічна концепція В'ячеслава Липинського // *В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко*. – К., 2010.
9. Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // *Липинський В. Твори. Історична секція*. – Т. 3. – Філадельфія, 1991.
10. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *Твори. Політологічна секція*. – Т. 6. – Кн. 1. – К., Філадельфія, 1995.
11. Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 року // *Сучасність*. – 1992. – № 6.
12. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995.
13. Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, П. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996.
14. Листування В. Липинського / Ред. Я. Пеленський та ін. – Т. 1. – К., 2003.
15. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // *Твори. Історична секція*. – Т. 2. – Філадельфія, 1980.
16. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // *Твори. Історична секція*. – Т. 3. – Філадельфія, 1991.

Masnenko V.V. The conservative paradigm of the Ukrainian nationgenesis: vision by Vjacheslav Lypynski. In the article has been analysed the conservative conception of the Ukrainian nationgenesis by V. Lypynski. The fundamental principles of the conception were the determinant role of the state and elite in this process, the denial of the initial democratic phase of the national communities formation, the special meaning of idealism and religious consciousness, civil perception her politically-territorial elements, principal creation of the nation value of conservative elements.

Key words: creation of the nation, V. Lypynski, conservative paradigm of nationgenesis, national consciousness, Ukrainian nation

Л. П. Шваб

ГЕНЕЗА КОНЦЕПЦІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Автор статті стверджує, що тоталітаризм витворений реальністю ХХ ст. Весь понятійний апарат, таким чином, сформований новітньою науковою думкою. У пошуках генези концепції тоталітаризму автор заглиблюється в історію класичної політичної думки, яка у пошуках «рецептів» стабільності влади називала елементи, характерні для тоталітаризму ХХ ст., з різницею в тому, що тоталітаризм сприймався як форма насильства меншості над більшістю, а не як об'єктивна реальність.

Ключові слова: тоталітаризм, соціалізм, держава

Важко відразу дати визначення поняття тоталітаризму. Воно багатоваріантне, піддатливе для різних маніпуляцій та демагогічних надуживань. Чимало народів мають досвід тоталітаризму, коли фанатизм, грубість, жорстокість і пиha однієї особи прирікає життя чоловіків і жінок на безкінечний відчай, терпіння, страх і деструкцію. Без означення цього явища, розуміння його природи ми (тепер уже самі) створюємо небезпеку його повторення. Метою цього дослідження є з'ясування генези концепції тоталітаризму в світовій науковій думці.

Поняття тоталітаризму вперше вжив Дж. Джентиле (1875–1944) – італійський філософ, засновник теорії «актуального ідеалізму», теоретик італійського фашизму, 1934 р. у праці «Походження й доктрина фашизму» («*Origini e dottrina del fascismo*») (1929). За століття до нього французький соціолог А. де Токвіль (1805–1859) шукав пояснень природи тоталітаризму, пишучи 1831 р.: «Гадаю, що рід утисків, які загрожують демократичним народам, не будуть мати нічого спільного з тим, що було раніше.... Я не можу підібрати слово, яке б точно виразило природу цього гніту: як я сам розумію поняття «деспотизм» і «тиранія» уже нічого не пояснюють. Це нове явище, тому його потрібно хоча б ідентифікувати, якщо ми не можемо його назвати» [1, 496].

Від часу виникнення поняття тоталітаризму, сформувалися два напрями пояснення його генези. Частина теоретиків – К. Поппер, Дж. Хейз, С. Нойманн, Р. Нісбет – шукають витоки тоталітаризму в стародавній політичній думці. Натомість більшість вважає, що тоталітаризм є явищем ХХ ст., а отже, пояснення йому слід шукати в межах сучасної термінології (Дж. Сарторі, Г. Арендт, З. Бжезинський, Ц. Фрідріх, К. Лоуенштайн, Е. Канетті та ін.).

К. Лоуенштайн зокрема писав: «Ми не можемо вживати жодних старих окреслень автократії як тоталітарних, концепція держави – суспільства рідко жвивалась у світській термінології, а влада й піддані так глибоко вжилися в традицію, що не вимагали ані ідеологічного обґрунтування, ані примусу» [2, 59–60]. І все ж не слід нехтувати аргументами класичної політичної думки. Те, що нині ми називаємо «стабільністю влади» (і, що пов'язуємо із сучасним описом тоталітаризму), з'явилося ще в Платона як роздуми над умовами для забезпечення стабільності влади. Він вважав, що для цього необхідний: а) стислий класовий поділ, що означає ізоляцію влади, до якої належать пастири та пастирські пси, від людського стада; б) ототожнення долі держави з долею панівного класу; підпорядкування всіх винятково його інтересам та його єдності; цю єдність забезпечують суворі правила виховання й освіти панівного керівного класу, а також суворий контроль та усупільнення інтересів його членів.

З цих основних елементів виснуємо похідні: в) клас, що здійснює управління, має монополію на військову освіту, право носіння зброї й право всебічної освіти; клас, що управляє, не може здійснювати будь-якої